

KÖRKÉP

Gondolkodó Magyarok

„provokálom az fatumot”

Lukács György így kezdi egyik ifjúkori tanulmányát: „A filozófiai kultúra hiánya tette lehetetlenné, hogy Katona és Madách, a magyar dráma legigazibb és legmélyebb talentumai kifejlődjenek s hassanak”. A gondolat, mármint a „filozófiai kultúra hiánya” Lukács egész életművén keresztül vonul; a magyar irodalomtörténet-kultúrát érintő írásaiban szinte soha nem feledkezik meg említést tenni erről. Már-már mazochisztikusan ismétlődik a gondolat, vádlón tornyosulva a magyar irodalom egén, igazságtalanul felhőzve be nemcsak a Lukács által is értéket teljesítőket (pl.: Erdélyi Jánosét), de azokat is, melyeket Lukács nem vagy csak periférikus értelemben vett figyelembe. Persze, Lukácsnak sok tekintetben igaza volt: a magyar kultúrára a legkevésbé jellemző az a fajta „filozófiai kultúra”, melyet számon kér tőle. Nevezetesen, egy kiérlelt, végiggondolt és végigvitt rendszeres filozófia. Valóban mindig csak kezdemények voltak, melyekből soha nem alakult ki egy angol típusú „praktikus” vagy egy német típusú elvont filozófiai építmény. Lukács persze arról megfeledkezik, hogy az ő köre, az úgynevezett *Vasárnap-kör* is végeredményben ilyen törekvéseket ölelt föl. Jó néhány társuk, per analógiám, Erdélyi János színvonaláig jutott. Akik többre, azok valamilyen formában elszakadtak ettől a „kulturálatlanságtól”; vagy úgy, hogy távoztak az országból, vagy úgy, hogy tevékenységük, ha filozófiai értelemben jelentős is, de más jelleget öltött. Mannheim Károly, Hauser Arnold vagy Fülep Lajos lehetnének a példák.

De nézzük, hogyan határozta meg Lukács maga azt a fogalmat, melyet filozófiának értünk! „... az igazi filozófia semmi egyéb, mint legelvontabb kifejezése annak, ahogy az emberek saját viszonyukat a világhoz, vagyis a természethez, a társadalomhoz, saját lelki világukhoz, gondolkodásukhoz összefoglalják” — írta egy 1948-as tanulmányában. Kétségtelen, ha a meghatározásból kiragadjuk és külön hangsúlyozzuk a „legelvontabb” és „összefoglalják” kifejezéseket — aligha beszélhetünk magyar filozófiai kultúráról. Mégis, a teljes gondolat, az idézet egésze nem idegen a magyar *gondolkodási kultúráról*. Lukács nagyon is jól tudja, s kommentálja is, miért nincs az ő általa értett magyar filozófiai kultúra; s én ezt nem is kívánom sem részletezni, sem színvonalatlanul tovább bizonygatni. Kezeljük bizonyított tényként, hogy a magyar történelmi-társadalmi fejlődés más típusú utat jelölt ki a magyar kultúra számára, s ez az út mélysegesen egyezett azzal a szereppel, melyet elsősorban a magyar művészeknek mindig is vállalniuk kellett ebben az országban, s amely a dolog természetéből eredően tért el a nyugat-európai szereptől-úttól.

Határhelyzet ez: mint művész, a magyar gondolkodó nem vállalkozik, mert nem is vállalkozhat, elvont rendszerek kiépítésére; mint gondolkodó-politikus, légüres térben mozogna, ha „művészi” formákat nem keres-

ne mondandójának. Egyszerre kell választania tehát mindkettőt: a fogalmi gondolkodás útját, amelynek azonban többé vagy kevésbé érzéki-képi formát kell találnia, ha egyáltalán közmegértésre számít. S talán ezért sem véletlen, hogy a *Magyar Gondolkodók* sorozat eddigi 12 füzetének szerzői — Deák Kossuth, Széchenyi és Apáczai Csere kivételével — mind művészek (is). (A sorozat első köteteiről lásd. *Csűrös Miklós tanulmányát: Palócföld, 1981/6. sz. — a szerk.*) Így adott a forma: — az esszé, mely nem kizárólag elvont, nem kizárólag esztétikai teljesítmény, de amely ezt is, azt is magába foglalja, s amely rugalmasan alakítható a mindenkori téma „szükségletéhez”. Az esszé persze nem tudományos, nem egzakt műfaj-forma; volt idő, nem is olyan régen, amikor esszéistának minősülni bűn volt, s a tudomány legtoleránsabb képviselői is legfeljebb elnéző mosollyal tekintettek rá. Úgy gondolom, ma sincs ez másképpen. Nem kívánok e jogosulatlan és igazságtalan szemlélet cáfolatában elmélyedni; a *Magyar Gondolkodók* füzetei önmagukban elmondanak erről minden lehetségest, kommentár nélkül. Egyetlen kérdésre azonban reflektálnom kell: mitől „magyar” ez a gondolkodók sorozat?! Nyerseben feltéve a kérdést: van-e sajátosan és tipikusan magyar esszé — magyar gondolkodási forma?!

Talán a kérdésben már benne is a válasz — igen; s a legkevésbé gondolok valamiféle homályos faji, jellembeli, nemzetkarakterológiai magyarázatra. A magyar esszéisták írásai és attitűdjük mégis élesen elválik az esszé hagyományosan kiemelkedő nemzeti képviselőitől — az angoloktól, a franciáktól. S a magyarázat nyilván nem is lehet más, mint a már érintett eltérő nyugati, illetve kelet-európai fejlődés. A nyugat-európai esszé tematikailag, (s ebből következően) formailag meghatározhatatlan. A leggyarabbb s a legemelkedettebb téma is lehet tárgya, melyből írójá valamilyen általánosabb következtetésre jut-juthat. De legritkábban témája nemzete-országa sorskérdései: függetlensége, szabadsága, általánosságban vett társadalmi berendezkedése. A magyar esszé ezzel szemben nem ismer kisebb kérdést, mint nemzetének megmaradása, vagy pusztulása, szabadsága, függetlensége stb. S ezt nem lehet eléggé tágra értelmezni — századokon keresztül egyetlen igazi témája írónak, politikusknak egyaránt. Kezddjen témáéhoz bármely oldalról is. Nem hinném, hogy különösebb magyarázatra szorulna ez az időben. Így aztán nincs igazság; azaz, kettős igazság van: rendszeres magyar filozófiai kultúra nincs, ismert okok miatt, de van gondolkodó magyar, rendszert nem helyettesíthető, de az országnak-nemzetnek tán így még többet is használó — esszé. Minden pátoz nélkül, lényegében egy kérdést jár-nak a maguk módján körül a sorozat újabb darabjai: mi lesz velünk? — teszi fel a kérdést Zrínyi Miklós, Kármán József, Eötvös József, Kassák Lajos, Németh László és Bartók Béla.

Hogy Zrínyi Miklós „Áfiuma” vagy éppen Kármán József „A nemzet csinosodása” című írása mennyire számít vagy számítható valójában *esszének*, nem tudom. Korukban nyilván nem szabtak ilyen műfaji határokat; a mai olvasónak azonban mégis „esszé-érzete” van velük kapcsolatban. Nem tudományos dolgozat lévén, legyen hát e sorozat

újabb hat kötete: esszé. Nézzük, mit és hogyan mondanak nekünk e régi dolgozatok; mi fűzi össze, ha egyáltalán összefűzi valamit, a XVII. századi Zrínyit, a XVIII. századi Kármánnal, a XIX. századi Eötvössel és a XX. századi Kassákkal, Németh Lászlóval, Bartók Bélával.

Mindenképpen a sorozat szerkesztőjének érdeme, hogy az újabb hat írást is nagyon is szoros szálak fűzik össze. Szinte csak a szempontot kell kiválasztanunk, miért is érint bennünket mélyen e hat írás; „hasznosíthat-e” valamit belőlük a mai magyar társadalom, vagy csak mint kuriózumokra tekint rájuk?!

Úgy tűnik, az elsődleges kérdés: nemzet és egyén, pontosabban, közösség és egyén viszonya. Azaz, a fő kérdés: morális első-sorban, és mindig morális a konkrét környezettől függetlenül. Van-e ennek egyáltalán bármiféle jogosultsága? Maradjunk esszéisztikusak: van; aligha lehet és lehetett nem erkölcsi alapokon viszonyulni a mindenkori Magyarországhoz. A *Magyar Gondolkodók* sorozat pusztán arra tanít, hogy figyelme-szebbek legyünk az erkölccsel szemben — figyelme-szebbek a mindenkori politikai helyzet-tek szemben.

Mi hát a feltűnő első pillantásra?! Az esszels védekezés: e nemzetnek így vagy úgy, de helye van Közép-Európában! A probléma másképp és másképp vetődik fel az időben — lényegén mindez semmit sem változtat. De tán nem is ez a fő kérdés: kik és hogyan vezetik az országot, hanem: a „vezetett” egyén hogyan viszonyul „vezetéséhez”? És itt mutatkozik meg igazán a magyar „esszé” ereje; tömegekre hatása; tragikus formája. Ha mindez elvontan is meg akarjuk mutatni: furcsa körülírásokat kell alkalmaznunk. Keveseknek adatott meg, hogy Magyarországról érvényesen gondolkozzanak; akiknek megadatott, azok furcsa monomániás írásokat hagytak hátra. Egyéniségek voltak, s mint ilyenek nyilatkoztak meg általános érvénnyel is.

Feltűnő, hogy a hat füzetből öt mindenféleképpen és kifejezetten nemzetközpon-tú, de Kassák írásának mélyén is — ha negatív lenyomatként is — ott húzódik ez a probléma. A kategória igazából soha nem definiált, a nemzet apriori érték, fogalom mindannyiuk számára, melynek léte-nemléte kétségen kívül állón alapvető kérdés. A nemzet fogalma olyan centrum, mag, mely köré szerveződnek az ezt kiegészítő, mindig csak hangsúlyeltolódásokat eredményező, adalék-szerű attributumok. Így erősödik fel Zrínyi Áfiumában az egységesség igénye, illetve az önállóság akarata. Kármán vagy Eötvös írásában a nyomoték inkább a nemzet belső rendjére tevődik át. Németh Lászlónál és Bartóknál egészen sajátos megfogalmazást kap a kérdés; erre később térek ki. Természetesen az, hogy mikor melyik oldala hangsúlyosabb a nemzeti kérdésnek, mindig történelmileg meghatározott. Ugyanakkor e hangsúlyok mellett mindig ott található az adott történelmi szituációban talán kevésbé fontosnak ítélt többi körülmény, jellegzetesség, követelmény. Így aztán mintegy búvópatakként bukkannak fel bizonyos motívumok újra és újra a különböző korokban élt alkotók műveiben. Ennek bizonyítására és illusztrálására talán Zrínyi és Kármán szövegét idézhetnénk, melyek megdöbbentően hasonlítanak egymásra, 130 év távlatában is.

Persze, ilyen explicit összefüggés ritkábban található; annál több a rejtett összekötő kapocs. Vagy talán nem is rejtettek ezek a szálak. Zrínyi *Afiumát* 1790-ben teszik közzé *nyomatásban* másodszor. Itt szeretném megjegyezni: szembeötlő a sorozat darabjainak túlzottan *esszéisztikus* bevezetője, mely aligha igazítja el a kevésbé tájékozott olvasót a mű és korának világában; kívánnivalót hagy maga után, sajnos, az írások jegyzetapparátusa is; terjedelmi kötöttségek sem magyarázzák a feltűnő *szükszavúságot*. Az *Afium* esetében, például, *Szigethy Gábor* jelzi ugyan az első két kiadást (1705; 1790), de egyik esetben sem utal a kiadás körülményeire. Pedig utalhatna az 1705-ös kiadásra és Forgách Simon, az első kiadó alakjára. Még súlyosabb, s mulasztásnál jóval több az a tényszerű ellentmondás, amely az *Afium* bevezetője és jegyzetapparátusa között feszül. Így hangzik a bevezető idevágó részlete (többször is ismételve): „Zrínyi Miklós 1660 telén kér, fenyeget, jajong, káromkodik — de legfőképpen számol, mérlegel, gondolkodik.” Ez a megállapítás azt a közkeletű hitet idézi, melyet a magyar irodalom történetének *kézikönyve* is magáévá tesz: „Ekkor keletkezett utolsó nagy prózai műve, *Az török afium ellen való orvosság*, minden bizonnyal 1660 őszén; 1661 tavaszán már feltétlenül készen volt.” Szigethy a jegyzetekben ugyanakkor hivatkozik újabb eredményekre is a keletkezést illetően: „Zrínyi Miklós *Az török afium ellen való orvosság* című műve (R. Várkonyi Ágnes derítette ki a közelmúltban) 1663-ban keletkezett...” (évszám kiemelésék tőlem — D. P.) Vajon minek tulajdonítható ez a tartalmi-tényszerű ellentmondás? S vajon miért kell bizonytalanságban maradnia a laikus olvasónak? S miért nem tünteti fel Szigethy Gábor legalább a címét R. Várkonyi Ágnes munkájának, melyben az időpont meggyőző módosítása szerepel? (Török világ és magyar külpolitika. Gyorsuló idő. 1975. 48–49. o.) Ha Kármán családi-rokonági viszonyaira, ismeretségi körére és szabadkőművesi kapcsolataira — tehát a Martinovics-féle mozgalomhoz való közelállására — tekintünk, már-már törvénytörőnek vehető az az időbeli egybeesés, mely az *Afium* 1790-es kiadása és Kármán Urániájának és A nemzet csinosodásának megjelenése (1794—95; 1794) között található. Hogy Kármán az *Afiumot* ismerte illetve ismerhette, az legalábbis bizonyosra vehető; s így sem a tartalmi, sem a stilisztikai egyezések, hasonlóságok nem olyan meglepőek.

Az előzőeket talán azért is volt érdemes bővebben fejtegetni, mert egy sajátos történelemtudatra is fényt derít. Hogy Zrínyi és Kármán kora között, több tekintetben ez milyen közvetlen, már láttuk. De egy hirtelen ugrással az időben, ha Németh László *Naplójára* vetünk egy pillantást: szembeötlő a lényegi-tartalmi azonosság, itt is. Csak egyetlen mondatot idézek: „Hogy gomolyog utánam a hazai mocsárkód” írja Németh László. San Remóban. Egyébként is, a San Remo-i napló a hazai nemzet-élménynek megdöbbentő, megrázó dokumentuma, s egyben tökéletes bizonyítása a hazai gondolkodók gondolat-mechanizmusának. Alig hagyja el a vonat Magyarországot, Németh László Frobenius, Herodotosz kapcsán máris és még mindig Magyarországról elmélkedik. Időnként megjelennek az utazás *külső képei*, de aligha téveszti meg olvasóját: mindvégig egy furcsa, görcsös, magyar *belső utazásnak* vagyunk és lehetünk tanúi. És egyre távolodva — egyre közelítve a legmesszebb Magyarországtól, a legközelebb Adyhoz; legalábbis a Németh László-i szöveg szerint s szükségszerűen merül fel Ady neve, s

ami hozzá köthető. Németh László több tanulmányban foglalkozott Ady személyével és költészetével, de annál érvényesebb gondolatokat, mint a *Naplóban* megfogalmazottak, sem ő, sem elődei-utódai nem irtak le.

S ezzel elértünk a sajátosan igazi magyar gondolkodók megközelítési módszeréhez, legyen az a történelmi-társadalmi szituáció diktálta kényszerűség, vagy egyszerűen gondolkodói etika: Zrínyi, Kármán, Eötvös, Németh László, Bartók, (s a maga módján Kassák) példája azt mutatja: egyfelől mindig valami mérhetetlen elemi azonosulás a nemzettel, másfelől a tökéletes tisztánlátás, távolságtartás jellemzi őket. A legszebb példa erre talán, két időben és „tematikában” erősen elváló személyiség — Eötvös és Bartók. Jellemző már a „*temaaffinitás*” is és a választás ideje: Eötvösnek a zsidókérdésről frott tanulmánya, s ezzel egyidejűleg, felszólalása ugyanebben a kérdésben az országgyűlésen, 1840 március 31-én; aligha kell ecsetelni, hogy aktuálisnak nem nevezhető a kérdés, mégis mennyire jellemző a választás az arisztokráta származású, de értelmiségi életet élő Eötvösre, aki számára a polgárosodás döntő probléma, s amely megoldására a zsidók helyzetének rendezése kardinális kérdés volt. Az elsődleges cél azonban itt is: a nemzet boldogulása; s ha Eötvös európai elméje messzebbre tekint is, s ha nacionalista eszméktől nem befolyásolt is — ha felszólalásának és tanulmányának mélyére tekintünk, egyértelmű, hogy (sajátos megvilágításban), a nemzeti kérdés áll nála is előtérben. És a másik, Bartók: látszólag apolitikusabb témát nem lehetne már választani. Ha figyelmesen olvassuk tanulmányait, nem lehet nem észrevenni, hogy itt a népdalkutatásnál fontosabb dologról van szó: a nemzeti egységről, a nemzeti megmaradásról — és ezzel együtt eltérhetetlenül a környező nemzetekkel való egységről és együttélésekről. És itt újra Németh László kell, hogy eszünkbe jusson: Ady neve és alakja világít mintegy korszakokon átvélőn, előre- és visszavetítve; és Ady s Goga tragikus kapcsolata és összefüggése.

Mi is juthat eszünkbe minderről? Újra és újra az, amit Zrínyi fogalmazott meg: az ország semmire és senkire nem számíthat önállósága kivívásában, jómódja megteremtésében — azaz, a történelemtudat mindannyiunknál egy sajátosan magyar-nemzeti központú, de sohasem feledkezik meg egyikük sem Európáról — anakronisztikus fogalmazással élve —, az igazi polgári humanizmusról, polgári demokráciáról. Kassák az egyetlen az itt tárgyalt szerzők közül, aki bizonyos értelemben másfelé is igyekszik tájékozódni és képes nemcsak ilyen átfogó nagy egységben gondolkodni.

Mi is hát a jellemző a *Gondolkodó Magyarokra*, milyen történelemtudat-szemlélet bontakozik előttünk? A tudat mindenképpen tragikusnak nevezhető — burkoltan, elhallgatva vagy ténylegesen megfogalmazva, de mindenesetre állandóan: a nemzet haláláról beszélnek gondolkodóink. A nemzet kategóriája mindig úgy jelentkezik, mint a priori érték, mint adottság, mint kritikán felül álló tény; ami soha, egyiküket sem akadályozza meg a tényleges kritikai magatartás érvényesítésében. Azaz, az fogalmazódik meg időben, korábban és későbbben, ami 1848-ban önállóság és függetlenség — polgári demokratizmussal. A nemzet ebben a megvilágításban — érték; olyan érték, ami nem söpörhető le a történelem színpadáról, olyan gyűjtőfogalom, mely egyesítheti a legkülönbözőbb „pártállású” gondolkodó-

kat. S ez már közösségi kérdés: s ebben a Zrínyi-felvetette kérdés máig húzódik.

Itt merül fel újra egyén és nemzet, vagy másképp fogalmazva egyén és közösség kérdése; e kettő összefüggése, kölcsönhatása, egymást befolyásoló kapcsolata. Nem mohatjuk egybe persze a különböző szerzők nemzetről alkotott véleményét, elsősorban az időbeli eltérések miatt. Zrínyi korának nemzete, vagy Németh Lászlóé — nem ugyanaz; márcsak azért sem, mert Zrínyi korában, a XVII. században csak retrospektív történelemszemlélettel beszélhetünk *nemzetről*, hiszen a fogalom a XVIII.—XIX. század terméke, a polgári forradalmaké. A XVII. századi Regnum Hungariae egy egészen más szempontú *natio*val azonos; nevezetesen a rendi nemzettel, a nemességgel. S aligha téveszthetnek meg bennünket Zrínyi *Afiumának* azok a gondolatai, melyek a nép hadseregbe vonásáról, kiképzéséről stb. szólnak. Zrínyi nemzete, hogy Szűcs Jenő szavaival éljek, *horizontális nemzet*, vagy egyszerűsítve, a földrajzi határok által közrefogott *regnum*, melynek azonban csak egy töredéke *natio*. A Gondolkodó Magyarok második sorozata nagyon jól szemlélteti azt az ívet, mely a tényleges fogalom kialakulását jelenti. Kármánál a fogalom átmeneti állapotban van: tanulmányának már a címébe is beemelt *nemzet* valójában körülíratlan, nem meghatározott, de már közelebb áll a valóságos nemzet-fogalomhoz. Persze, nyilvánvalóan a felvilágosodás, koraromantika jegyeit viseli inkább magán. Ha végiggondoljuk azonban, A *nemzet csinosodása* is egy földrajzilag meghatározott nemzetet tetelez. A sajátos „mellézköngéjét” Kármán tanulmányának az adja, hogy esetében a fő hangsúly a kultúrára, kulturálódásra esik; azaz egyfajta „polgári csinosodásra”. Olyasmiről van szó tehát, amit — megint csak Szűcs Jenő gondolataival élve — kultúrnemzeti koncepciónak nevezhetünk (persze a fogalom használata itt még valójában nem jogos). Eötvösnél látható, jelen esetben, először a nemzet fogalmának *vertikális értelmezése is*. A zsidók emancipációja nemcsak az ország polgárosítása — értsd, „csinosodása”, gazdagodása stb. szempontjából fontos, hanem, s elsősorban abból, hogy a rendi ország-nemzet koncepcióba az úgynevezett harmadik rendet is megpróbálja bevonni, hiszen a csekély számú magyar polgárságnak a zsidóság mindenképpen tagja. Tehát Eötvös sajátos kérdésfelvetése, amit korábban éppen nem aktuálisnak neveztem, ebből a szempontból, nagyon is időszerű. S még inkább az, ha belegondolunk abba, hogy kérdésfelvetése időben egybeesik másoknak — Petőfiének, Erdélyi Jánosnak, Aranyak stb. — egy még tágabb és szélesebb paraszti-népi „nemzet-koncepciójával”, ami többek között kulturális téren nyilatkozik meg először: a népdalkutatásban és gyűjtésben, egy — mondjuk így. „demokratikusabb” — esztétika kidolgozásában, s egy másfajta művészeti gyakorlatban. Talán történelmietlen, de egészen különös, hogy majd Bartók megint csak ide fog visszanyúlni 80—90 évvel később. Érdemes lenne azt is megvizsgálni részletesen, hogy akkor, amikor már a modern nemzetfogalomról jogosan beszélhetünk, ki melyik nemzet-koncepciót erősíti fel, melyikhez nyúl vissza! Most is Szűcs Jenő gondolatait idézve, mikor és hogyan érvényesül az államnemzet és a kultúr-nemzet, sajátosan, ha nem is magyar születésű, de a magyar nacionalizmusra nagyon is jellemző fogalmak. Ebből a szempontból jellemző is és meggondoltató is, hogy Németh Lászlónál kap nagyobb hangsúlyt a kultúr-nemzet fogalma, ráadásul sajátosan deformálva.

Mindebből kiderül, hogy a nemzet általában gondolkodóink számára mindenké-

alapja. Nyilvánvaló, hogy a sajátos magyar történelmi alakulás eredménye is ez; annak, hogy az ország mint államnemzet sohasem volt 1526 után önálló és független. Ugyanakkor mégis, elsősorban mint kultúrnemzet, a környező kisebb népekkel szemben „hatalom” volt, vagy legalábbis szeretett volna lenni. A nemzetközponitáság végül is ugyanazt az ambivalenciát hordozza magában. Aligha tagadható a szemlélet sok tekintetben jogosult volta, történelmileg meghatározott eredményei, az, hogy éppen a legjobbaknál, valóságos értéket képvisel. A nemzettel és a hozzákapcsolódó értékekkel mindig a másod-harmadrangú „gondolkodók” éltek vissza, torzították el azokat. Az igazi művészek, politikusok, gondolkodók így, talán már nem is meglepően, hanem inkább törvényszerűen maradtak-maradnak magukra. Úgy tűnik ugyanis, hogy a nemzetközponitás elve mindig akkor erősödik fel igazán, amikor az egyes embernek nincs más reális közösségi lehetősége, közösséghez való kapcsolódási tere, csak a nemzet mint átfogó, valahová való tartozást jelentő nagyközösség, mely átfogó általánosságában és az egyén számára a priori adott voltában bizonyos tekintetben amúgy is kritikán és kétségen felül áll. Németh László így fogalmazta meg ezt a problémát a San Remo-i naplóban: „A közösség buzdítása hiányzik ezek közül az egyéni katarzis-kísérletek közül.” Mire is gondolhatunk e kijelentés olvastán?

Gondoljunk először Zrínyire és Kármánra; Zrínyire *egyéni* erőfeszítések eredményei Zrínyi katonai munkái elméletben, s mennyire (sikerei ellenére is) egyedülvaló gyakorlati katonai tevékenysége; s mennyire magáramarad. Kármánnál elég, ha csak az *Uránia* sorsára gondolunk. De ugyanide jutunk, ha Németh László vagy Bartók Béla személyére gondolunk. Kiugró teljesítményeket láthatunk, melyek mindig csak egy maroknyi alapra támaszkodnak. „Egyéni kísérletek” ezek, melyek mégis mindig nemcsak az egyén, hanem egy nemzet megváltására törekcsenek s törvényszerűen válnak magányossá. Itt kell rátérnünk Kassák kísérletére, aki a többiektől különáll. Bizonyos szempontból a *Csavargók, alkotók* a sorozat „legtanulságosabb” írása; igaz, Kassák számára már a mű keletkezésének ideje is több mindent „világosabbá” tesz, pontosabban, bizonyos problémákat más aspektusból vet fel. Így a számunkra most legfontosabbat: egyén és közösség viszonyát. Láthattuk, gondolkodóink számára evidencia személyük, illetve általában az egyén alárendelése a nagyobb közösségnek, adott esetben a mindenkori nemzet szolgálatának. Vagy fogalmazzunk pontosabban — az adott kor Magyarországnak. Az egyéni problémák, az egyéni esetek soha nem kerelkedhetnek felül, nem nyomhatják el az „országos” kérdéseket. A különböző korokon áttekintve persze mindez másképp és másképp jelentkezik. Zrínyi korában még az egyén és haza-közösség mintegy természetből adott közösség „egymásra” utaltság; mintegy gyermekkori „aranyidő”. Az individualista kérdésselvetés, nevezetesen, az az elágazás, mely azt mutatja, hogy nem feltétlenül esik egybe a haza, a nemzet, és a személyes boldogulás — a polgári társadalom kialakulásával, a felvilágosodás és romantika születésével veszi kezdetét. Magyarországon mindez jócskán elhúzódik, illetve árnyékban marad, éppen a megoldatlan történelmi-társadalmi kérdések miatt. Az individualis problémák teoretikusabb megfogalmazásai először igazán a XIX. század vége felé, a Monarchia sajátos képződményeként kerülnek élelőbb megvilágításba, s azután majd a XX. században. De mindvégig alárendelve, másodrangúnak tekintve a nemzeti problematikával szemben. Kassák fogalmazza meg itt először, hogy az egyén szituációja mennyire más már, mint a múltban. A sorozat három XX. századi gon-

dolkodója — Németh L., Kassák, Bartók közül — csak Kassák számol igazán a kor egyéni egzisztenciális problémáival — a modern életérzés káoszával, a szétszakadozottsággal, az izolációval, az egyén magárahagyottságával; „a tájékozatlanság és személytelenség lett tömegjelenséggé!” — írja, miután három — Gorkij, Jack London és Panait Istrati — sorsát-művét kísérte figyelemmel. S amikor Istrati szavait idézi — „Nem hiszem el többé, hogy csak a proletariátus sorsáról lenne szó, hanem meg vagyok győződve, hogy itt maga az emberi lét forog kockán” —, akkor már teljesen világos, hogy Kassák, persze, sok tekintetben megintcsak magányosan, az „igazi” „nemzeti és európai” gondolkodó. Ha más szempontú is, de ebben is nem kevés kihívás van. S ha valamiben, abban az egyben mind a hat magyar gondolkodó megegyezik: „provokálják a sorsot”, a végzetet hívják ki maguk ellen, ők, a magányos „hősök”, akik személyükben mind annyira esendők, újjuk tévedésekkel teli s maguk is sokszor bátorítanak. Zrínyi vadkanja, Kármán rejtélyes útja és halála. Eötvös futása a forradalmas Pestről, Kassák gögös elzárkózása, Németh László politikai tévedései, Bartók vékony, tőrékeny alakja — így, együtt emberi mindaz, amit próbálnak. S így tanulság és példa magatartásuk, etikájuk. Mert csak ez lehet számunkra „hasznosítható”; elődeink munkáinak ismerete, de legfőképpen tudósi-művészi-emberi tartásuk példája. A történelem — Szücs Jenő gondolatával élve — egyébként nem példatár, nem az a „bűvös doboz”, ahonnan a „megoldás kártyái” kihúzhatók. A múlt ugyan a jelen elötörténete és ennek megismerése talán bizonyos tévedések elkerülésében segíthet; de nem segíthet más, újabb hibák és bűnök el-

Lackó Miklós:

Szerep és mű

A két világháború közötti korszak ideológiai és kulturális életének tanulmányozása egyre sürgetőbb igényként veti fel azoknak a hagyományoknak a feltárását, melyek napjaink társadalmi gondolkodására hatással vannak. Szembeötlő mindenekelőtt, hogy a modern kori magyar kultúrtörténet ellentmondásokban cseppet sem szűkölködő szakasza milyen sok — többnyire alig tudatosított — értéket rejt magában. A legélesebben kiütöző társadalmi ellentétek nyomasztó szociális és kulturális klímájában ugyanis olyan életművek (és szerepek) születésének lehetünk utólag tanúi, melyek — ha magukon viselték is a korszak sajátos jegeit — mindenképp termékenyítőleg hatottak a századunk művészeti-kulturális arculatát mélyen befolyásoló értékek létrejöttére. Lackó Miklós *Szerep és mű* című tanulmánygyűjteményében — szakítva a történetírás hagyományos módszereivel — éppen arra tesz kísérletet, hogy kipróbálja: „egy nehéz korszakban létrejött szellemi teljesítmények iránti tisztelet és megbecsülés összeférhet-e az ideológiai kritikával”. Ha a kötetben szereplő *Osvát-, Lukács-, Illyés-, Németh László- és Kerényi Károly-tanulmányok* az irodalom, a tudomány és a kulturális élet határkérdéseivel foglalkoznak is, az olva-

követésének megakadályozásában. Nem gondoljuk, hogy a műlt osztályozható, hogy reményekre jogosít, vagy reménytelenségre biztat. Az egész sorozat, mind a 12 kötet egyébként valami hasonlót sugalmaz azzal, hogy *nem sztereotíp* alkotók, gondolkodók műveit idézi. Az érthetőség kedvéért: *nem* Táncsics, *nem* Petőfi, *nem* mások szerepelnek eddig, akik mintegy „meghosszabbított egyenesként” látszólag ivelnek a mához. Úgy tűnik, a szerkesztő nagyon is helyesen, sokkal nagyobb gondot fordít arra, hogy éppen azokkal a gondolkodókkal ismertesse meg olvasóit, akik mintegy eddig perifériára szorultak, ismeretlenek voltak, a magyar irodalom és eszméletét szelére szorultak, ilyen vagy olyan okok miatt. A mostani 6 füzetből álló rész is igazságot szolgáltat: Kármánra aligha volt valamikor is tekintettel a magyar közvélemény; Eötvös sem örvendhetett valójában sikereknek, elgondolásai és művei kiadása ellenére; Kassák esetében talán nem is kell minderre részletesen kitérni.

A történelem *van*, az egyesek által; s legfeljebb ezen egyes személyeinek etikai példája irányíthat bennünket. „A múltat eljártszottuk, és a jövődőt nem ismerjük. Semmi egyéb pozitívumunk nincs jelenünknl.” — írta Kassák nem kevés reménytelenséggel és bölcsességgel. Vagy, hogy újra Zrínyi egy leveléből idézzek: „provokálom az fatumot”. Ami — ne féljünk rádöbbenni — az *erkölcsi* tartást is invokálja, melyet Zrínyi évszázadokon átívelő, megrázó sorai, „üzenete”, fogalmaztak meg:

„Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Tisztességes legyen csak óráim utolsó.

Akár farkas, akár emésszen meg holló,
mindenütt felüi ég, a föld léssen alsó”

Dérczy Péter

so előtt vitathatatlanul világossá válnak e korszakot jellemző társadalmi-ideológiai sajátosságok.

Am a szellemi teljesítmények mindig kötődnek valamilyen társadalmi-közéleti szerephez; más-más módon fejezve ki a szembenállást, vagy éppenséggel az elszigetelődést. Osvát Ernő e tekintetben kulcsfigura a két háború közötti időszak szellemi képletének megrajzolása szempontjából. S ugyanakkor kiváló irodalomszervezőként és kritikusegyéniségként szerepe nem egyszerűen „irodalomtörténeti” jelentőségére korlátozódik, hanem maga is az árral szemben úszott. Nemcsak maradéktalanul „akaratába vette fel sorsa kényszerúságát” (húsz éven át volt a Nyugat szerkesztője), s így átélhetővé, szinte a közvetlenség erejével megragadhatóvá tette ezt a tragikus konfliktusokat magába rejtő kettős élet-hangoltságot, hanem az irodalom szellemi közegében mégiscsak az áttörés lehetőségei után kutatott. Miként Lackó Miklós írja: „*Osvát egyéniségének egyik legfontosabb vonása, talán személyes erkölcsi hitélet is elsősorban ennek köszönhető: a folytonos készenlét arra, hogy az árral szemben úszszon. Ő akkor érezte magát elemében, ha ellensúlyozóként szerepelhetett*”. S nemcsak a legmélyebben kiélezte a válságtudatot azzal, hogy mindvégig kitarotán küzdött az irodalom, a művészet szuverenitásaért, hanem — bár később olvashatjuk: nem ellentmondásmentesen — képes volt megőrizni gondolkodásának moralitását is.

Minden bizonnyal ebben jelentősen közre játszott az a tény, hogy a XIX. századba nyúló szellemi élményeit és műveltséganyagát a gyorsan változó kor tapasztalataihoz mérte, s próbálta végig, tekintet nélkül annak intellektuális következményeire.

Ha más formában is, hasonló kettősséget vehetünk észre Lukács György az 1920-as évek második felében írt cikkeiben. Noha Lukács ebben a korszakában — mint ahogyan a könyv szerzője meggyőzően kifejti — a kultúra, az irodalom kérdéseivel nagyjából és egészében politikai szempontból foglalkozott, írásai mégis két réteget foglalnak magukba. Míg az egyik rétegben nem jelentéktelen az „aktuálpolitikai” érvek és magyarázatok száma sem, addig a másik réteg — némiképp kísérleti jelleggel — mélyebb ideológiai, vagy esetenként esztétikai elemzéseket is tartalmazott. Még ha az élet és a mű, az alkalmazkodás és a különállás konfliktusai az európai magatartást erősítették is benne, Lackó Miklós felsorakoztatott bizonyítékai alapján aligha lehet kétségbe vonni, hogy gondolatai jóval erősebben kötődtek a magyar társadalomhoz és kultúrához, mint ahogyan azt általában feltételezni szokás. Lukács Györgynek a német szellemi élettel fenn tartott szoros kapcsolata ugyanis semmiképp sem teheti kétségessé azt a reális hipotézist, hogy realizmus-elmélete például csak a közép-kelet-európai régióban született meg, s erőteljesen magán viseli a magyar társadalmi és kulturális viszonyok hatásait.

A közép-európai léthez való tartozásnak azonban nemcsak rejtett és nehezen felfedhető szálai vannak, hanem a nyilvánvaló igazság erejével ható megnyilvánulásai is. Illyés Gyula két háború közötti tanulmányainak interpretációja arról győz meg bennünket, hogy ebben a korszakban valódi alternatívaként jelentkezett annak a szerepnek a vállalása, mely a néppel való bensőséges azonosulást lehetővé tette. Csakhogy ehhez mindenekelőtt kettős értelmű hitelességre volt szükség: „*őszinteségre a néppel és önmagával szemben egyaránt, olyan szemléletre, amely egyszerre képes a népet belülről és kívülről látni; néppé válni, de megmaradni értelmiséginek is*”. Lackó Miklós tanulmányában a szerepalakításnak éppen ezt a belső folyamatát kísérhetjük nyomon; a „ragaszkodó hűség” megannyi jelét sorolja fel, amelyek azonban semmiképp sem függetlenek az Illyés által vállalt életszerep belső nehézségeitől. Mégpedig nem egyszerűen azért, mert az ember és szerep problémái mindinkább a külvilág ellentmondásait alakulnak át, hanem mert a valóság sokszor másképp oldotta meg a „parciális” kérdéseket is.

A valóság megkerülhetetlenségét ugyanakkor a Németh László-i szerep még érzékletesebben tanúsítja. Németh Lászlót — mint olvashatjuk — elsősorban nem a nép szociális helyzete foglalkoztatta, hanem saját társadalmi-morális eszméit akarta átültetni a valóságba. Így a magyar-

ság és korszerűség egységének vágyában a bizonytalanság felhangjai is jól kivehetően megjelennek: a szellemi-művészi közeg furcsa módon nem a gondolat tetté érlelésének terepére, hanem sajátos befelé forduló „pótcselekvéssé” válik. „*Kiderül ez abból, ahogyan témáit megközelíti: csak ritkán hagyja el a kultúra, az irodalom szűkebb területét, elsősorban a kultúra állapotára, az író sorsára, magányára, a magányból való kitérés lehetősége foglalkoztatja*”. Noha Németh László is jellegzetesen magán viseli a korszak polgári értelmiségének jellemző ambivalens magatartását, a magyar szellemi-irodalmi hagyományoktól mégsem tudott olyan radikálisan elszakadni, ahogyan ő maga gondolta. Sőt, a harmincas évek elején háromfrontos harcra kényszerült: harcra és vitára az új nemzedék zömének baloldali forradalmi hangulata ellen, s küzdelemre Babits nézeteivel, illetve a már visszaszorulóban levő radikális népiességgel szemben. Éppígy nem tudott elszakadni Kerényi Károly sem, akinek egyik központi problémája volt a magyar szellemi életben tapasztalható beszűkülés és hanyatlás, s az egyetemes emberi távlatok hiánya. Az antikvitás vallástörténeti megközelítése adta meg az alapot annak a „sziget-gondolatnak” a kifejtéséhez, melyet a hivatalos szaktudomány kihűlt szellemével állított szembe. Míg Németh László „az alakot nyert élet” megvalósítására alkalmas szellemi magatartás szükségességét hangoztatta, addig Kerényi a magyar kultúra nyugathoz tartozását emelte ki, „s éppen annak veszélyét húzta alá, hogy a »bizánciság« elnyeli az idegenbe szakadt, sőt. a hazai magyarságot is”.

Bármilyen szempontból vizsgáljuk is Lackó Miklós tanulmányait, kétségtelen tényként kell megállapítani a történelmi tárgyilagosságot csakúgy, mint az elemzett kérdésekre adott válaszok történelmi jogosultságát. Mivel a múlt megértése elsősorban jelenünk szempontjából lényeges, a történelmi örökséget minden kornak, minden nemzedéknek újra és újra meg kell ismernie. Rejtélyeikre és igazságaikra ugyanis nincsenek örök érvényű feleletek. Csak olyan feleletek lehetségesek, amelyek nem valamiféle végletesen szigorú, zárt világnézet alapján fogalmazódnak meg. Ha pedig ezt elfogadjuk, máris közelebb jutottunk ahhoz a felismeréshez, hogy „egy nehéz korszakban létrejött szellemi teljesítmények iránti tisztelettől és megbecsüléstől” nem lehet idegen az ideológiakritika. Annál kevésbé, mert segítségével olyan kérdések tehetők fel a múltnak, amelyek egy reálisabb történelemkép kialakításához vezetnek. Sok, ehhez hasonló munkára volna szükség; a mindenáron való leleplezés és elleplezés hamis alternatíváit elvető, a történelmi önismeretet reálisan formáló művekre. (Gondolat)

Kerékyártó T. István

Thiery Árpád:

Királynék városa

MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE

Sok oka lehet annak, hogy viszonylag kevés városmonográfia született eddig. A legfőbb ok talán éppen a magyar történelemben keresendő. Késve — az európai fejlődéshez képest — alakultak ki városaink, s az ország pusztulása vészterhes időkben ezeket sújtotta a legérzékenyebben. Pusztultak a falvak is, de az erdőkre, nádasokba menekült lakosság az ugar újbóli feltérésével megteremtette a faluközösséget is. Nehezebben heverték ki a veszteséget a városaink, hiszen a két településforma között nem csupán a házak mennyiségében van különbség. A város minőségében több és más. Mindenekelőtt szabadabb volt a feudális kötelmektől, polgáraiban több volt a vállalkozókedv. Már amikor persze magyar polgárságról lehet beszélni, mert ez a (nálunk csak) réteg jószerevével csak a múlt században válik számottevővé. Ezért van az, hogy a magyar történelem — sommásan fogalmazva — a falvak és a parasztság története. Voltak persze városaink is, nem egy több évszázados centenáriumot ünnepelhet, de ezek fejlődése, létezése nem volt folyamatos.

Így van ez Veszprémmel is, amelyről Thiery Árpád kísérelt meg újságírói, írói és szociográfusi eszközökkel valamiféle képet alkotni. Hiába építenek várat ide az Árpád-házi királyok, hiába van egyeteme már a XIII. században, ha már 1272-ben feldúlja, felégeti és lerombolja Csák Péter, hogy a városi rang és az egyetem emléke évszázadokra elfelejtődjön, hogy a betelepülő és telepített parasztok, polgárok (többször is!) kezdhessenek mindent elől. Pedig ez Pannónia, ma is az ország kulturáltabb, legtöbb történelmi emléket megőrzött fele, amelyre nem kis irigységgel és nosztalgiával nézünk a Dunán innen.

Thiery Árpád könyve bizonyos szempontból úttörő is. Nem kapcsolható ugyan Erdei Ferenc *Város és vidékéhez*, mert eszközeiben és szemléletében más; ugyanakkor alaposabb munka, mint Miskolczi Miklós könyve Dunaujvárosról (Város lesz csakazértis). A személyes kötődés (a szerző gyerek, diák, később újságíró volt Veszprémben), egyszerűsége távolságtartás is. Thiery Árpád ismeri, de nem szereti Veszprémet. Nagyon érdekes (érdemes is) kihámozni a 300 oldalnyi szövegből ennek az okát. Tanulságai általánosíthatók csaknem minden vidéki kis- és „nagy”-városunkra. Mitől kisváros Veszprém? Attól, hogy nem volt, ma sincs számottevő ipara. Ez (csekély kivétellel) csaknem minden magyar városról elmondható. Ipari városaink a kiegyezés után váltak tényezővé (például Ózd, Diósgyőr, Salgótarján, de még Budapest is). Mi emelte ki akkor Veszprémet a környék települései közül? Az, hogy püspöki székhely volt, mint Eger, Esztergom, vagy Kalocsa. Ez aztán meg is határozta jellegét is, fejlődését is — sajátos és sajnálatos, hogy még 1945 után is

sokáig. Végül is a központi akarat emelte ki a provincializmusból, adott dinamizmust a fejlődésnek, azzal, hogy odatelepítette a vegyipari kutatást, illetve a vegyész-mérnöki kart. Ez megintcsak tanulságos, mert általánosítható tünet. Joggal vetődik fel ugyanis a kérdés — és a veszprémiek fel is teszik —, hogy milyen az egyetem és a város kapcsolata? Neuralgikus pont ez Miskolcon is, ahol a veszprémivel azonos időben épül a nehézipari műszaki egyetem. Azt gondolhatnánk, s ezt várták az egyetemek létrehozói, odatelepítői is, hogy a nagyszámú, magasan képzett értelmiségi letelepedése majd a maga képére formálja a város szellemi arculatát is. Nos, ez a fordulat mindmáig várat magára Veszprém-ben (és Miskolcon is). A város és az egyetem egymás mellett él, tudva egymásról, s egymásra mutogatva az elmaradt szellemi felpozíció miatt. Thiery sok oldalról tapogatja körül, de megfejtani nem tudja ezt a dilemmát, ellentmondást. Talán, mert éppen az eszközei akadályozzák ebben. Több-ször is visszatérő motívum a könyvében az a rezignáció, kijózanodás, amely a mai ötvenéveseket keríti hatalmába a mai valóság láttán. Ez emberileg érthető, hiszen az ifjúkor eszményei — bármilyenek is lettlégyenek — a velük-irántuk táplált illúziók és nosztalgiaik mindenkor szebbnek tűnhetnek a valóságnál. Csakhogy, ami motívum lehet egy generáció megértéséhez, az — szemléleti — korlát lehet a változó világ tanulmányozásában. Arra gondolok itt, hogy meddő és veszedelmes dolog a tényeket az ideákkal szembesíteni. Mert csak a konkrét valóság alapos ismerete alapján lehet, érdemes elméleti következtetéseket levonni. Volt idő, amikor hajlamosak voltunk megfeledezni erről, s ez a kor éppen Thiery(ék) ifjúkora. Olyan alapvető, az emberi cselekvést mozgató és behatároló komponenseket nem vettünk figyelembe, mint érdek-érdekeltség, gazdaságosság, hatékonyság, ésszerűség stb. Veszprém (és más városaink) fejlődésében is kimutathatók azok a gyermekbetegségek, amelyek a fentebbi tényezők mellőzéséből következtek. Minden beavatkozás a fejlődésbe számos, csak később jelentkező következményt von maga után. Könnyebb valamit beindítani, mint normális fejlődését, üzemelését, életét biztosítani és megszervezni. Veszprém eseténél maradvány, a dilemma nem csupán az ipar hiánya volt. Vittek oda ipart is, s akkor kiderült, hogy nincs elég lakás. Nosza, akkor lakásokat kell építeni, sokat, gyorsan, minden áron. Feláldozva, megnyírálva akár a történelmi városmagot is, megváltoztatva ezzel a történelmileg kialakult jellegét. Gombamód nőnek ki a lakótelepek, állandó versenyfutásban az újratelemelő lakáshiánnyal. Csakhogy, s ez éppen napjainkban válik egyre kínzóbban nyilvánvalóbbá (s nem csupán Veszprém-ben!) a lakótelepek laza halmaza, füzére még nem város. A város ugyanis több mint munka- és lakóhely. A kereskedelmi és egyéb szolgáltatások még csak lohognak a növekvő igények után, de egyre kínzóbb a lemaradás a kultúra területén. Kevés az iskola, tehát zsúfoltak a tantermek, több műszakban tanítanak.

Nincs elég mozi, könyvtár, kultúrház, olyan intim és közösségi helyiség, ahol az emberek találkozhatnak, ahol a közösségi és kulturális élet szerveződésképpen. Ezek a körülmények már az elsőgenerációs lakótelepi polgár életét is megnehezítik, de még nem tudja megfogalmazni a hiányérzetét. Az értelmiségi viszont kifejezetten rosszul érzi magát ebben a közegben-környezetben. Éppen munkája jellege miatt igényelné azt, hogy legyenek alkalmak, fórumok, ahol szellemileg regenerálódhat, feltöltődhet, építheti magát. Mindenütt érvényes ez, de szembeütőbb a hiány egy olyan kisvárosban, mint Veszprém-ben. Maga Thiery mond erre példát. Tizenöt-húsz értelmiségi hetente összejárt egy vendéglőbe, amolyan „dumapartira”. (Nem lévén klubjuk, hova mehettek volna?!) Ám bizonyos, jobb szó híján hatalminak nevezett körök ezt rosszalótták, s lassan ez a társaság is szétszéledt. Miért baj, rossz ez? Erre is Thiery hoz példákat, hiszen interjúalanyainak zöme értelmiségi. Ki-ki visszavonul a magánéletbe, a telekre, szőlőbe, kiskertbe. Privatizálódnak azok a szellemi-emberi energiák, amelyek megfelelő keretek között, fórumokhoz jutva a város életének motorjai lehetnének. Nem az úri kaszinó kártyapartijai hiányoznak a veszprémi vegyészeknek, egyetemi tanároknak sem, hanem a spontán és szervezett találkozási alkalmak és lehetőségek. Thiery hajlamos arra, hogy moralizáljon, máskor mozgalmi zsargonnal vonja felelősségre, marasztalja el a város értelmiségét. Szóvá teszi például, hogy egyeseket csupán az anyagi gyarapodás ösztönöz. De annak már nem jár utána, hogy miért és hogyan alakult ki ez a fogyasztói magatartás-szemlélet, miért menekülnek tudósok a szőlőkapáláshoz, saját telek- és villaszerzéshez. Számon kéri rajtuk, hogy nem vesznek részt a közéletben (amin csak valamilyen szervezetben való tevékenykedést ért), de azt már nem deríti ki, hogy ez a magasan kvalifikált réteg hol érvényesíthetné úgy az érdekeit, hogy be tudjon kapcsolódni a város életébe. Az emberek ma már nem hajlandók áldozatnak, harci feladatnak tekinteni az életüket. Keményen dolgoznak (Thiery is számos példával bizonyítja), a produktivitást tartják mértékadónak, de csak abban vesznek részt, amihez személyes közük is van. Hűvös racionalitással szemlélik (még azok is, akik részt vettek benne) az ötvenes évek mozgalmi romantikáját. S nem csupán azért, mert természettudósok, szakemberek. Tudják, hogy a megtermelt anyagi javak az elsődlegesek, s ambícióikat, életvitelüket is ezek termeléséhez és megszerzéséhez igazítják. Így lesz a kisváros a sok-sok egymás mellett élő ember halmaza, de még nem közösség. Ahhoz, hogy közösséggé, civitássá váljon, más igényeket is kellene támasztani velük szemben, s meg kellene teremteni a feltételeket ahhoz, hogy az ő igényeik is kielégíthessenek. Talán túl sok szó is esik Veszprémről szólva az értelmiségről, de nincs ez másként Thiery könyvében sem. A hajdani veszprémi rovatvezető saját maga szűkítette le vizsgálódási körét. A gond ezzel csupán az, hogy sokszor ismétli önmagát és megelé-

szik az általánosságokkal, amelyeket egy-egy eset nyomán ereszt ki a tolla alól. Ezért támad az a kínos érzése az olvasónak, hogy noha valóban sok mindent megtudott Veszprémről, végül is nem ismerte meg igazán. Az újságíró szemlélete, módszerei ritkán segítik a szociográfust. Jobban járunk, amikor az író szólal meg, mert akkor néhány plasztikusan formált emberi portrét kapunk. Az író ugyanis ábrázol, hagyja élni, hatni a valóságot, míg az újságíró nem jut tovább a szentenciáknál, sommás megfogalmazásoknál. Ez pedig 300 oldalon olvashatnánk sok, szociográfiának kevés. (Szépirodalmi, 1981.)

Horpácsi Sándor

Kultúráról, művelődésről — teoretikus megközelítésben

Társadalmi léptékű kulturális programjaink közül kettő — a közoktatás-politikai párthatározat és a közművelődési törvény — éppen ez idő tájt méretett meg kerek tíz év, illetve egy bő fél évtized távlatából. Az eredményeket és gondokat együtt-hatásukban vizsgáló számvetések joggal állapíthatták meg, hogy a szocialista építés nélkülözhetetlen eleme a kultúra, a művelődés differenciált — részben mennyiségi, de egyre inkább minőségi — fejlesztése, az emberi viszonylatokat továbbformáló kulturális forradalom kibontakoztatása. Megfogalmazódott, hogy az elhatározások konzekvens megvalósítása az igényesebb, összetettebb feladatok megoldásának képességét, a gyorsan változó körülményekhez, a nehezedő feltételekhez való jobb alkalmazkodás készségét is feltételezi. A még eredményesebb művelődéspolitikai gyakorlat mindenekelőtt gondolati eligazodást igényel, a szemléleti alapok tisztázását, megerősítését, alkalmasint megújítását követeli meg. Egyebek közt innen eredeztethető a művelődés tudományos kutatása iránti érdeklődés, amely már az eddigiekben is markáns szellemi teljesítményekben (például az *Esztétikai kiskönyvtár*, az *Elvek és utak*, vagy újabban a *Vélemények, viták* sorozat jó néhány kötete) realizálódott.

A marxista kultúraelmélet hazai irodalmát *Vitányi Iván*, *Huszár Tibor* és *Hermann István* újabb munkái gyarapítják.

Könyvének tárgyát, jellegét *Vitányi Iván* maga is nehezen tudta körülhatárolni, a tudományok rendszerében elhelyezni. Arra törekedett, hogy a kultúra helyét és szerepét az ember társadalmi létének sajátosságából levezesse, s egységes rendszerbe foglalja a kultúra, s a vele szorosan érintkező kategóriák (művelődés, közművelődés, érték, életmód, kommunikáció) fogalmát. Tanulmánya — saját kifejezésével élve — „kultúrszociológiai bevezetésnek” minősül, amelyben (mintegy az elmúlt évtizedben tett kezdeményezéseinek összegzéseként) egyesülnek a szociológiai és ontológiai né-

zópontok: azaz a szociológia konkrét kérdésfelvetései ontológiai értelmezést kapnak, illetve az ontológia marxizmus szemlélete nyer alkalmazást a szociológiában.

Vitányi a marxizmus klasszikusainál alap kategóriaként kezelt tevékenység fogalmát, illetve az objektum-szubsztantívum viszonyt részleteiben elemezve tágítja ki a termelési mód — „Tőkei-féle” — totalitását a társadalmi lét totalitásává, az egyén-közösség-objektíváció hármassága alapján. Az objektívációval, az emberi tevékenység termékeivel azonos dimenziórendszerben helyezi el az érték fogalmát, amelyet e helyütt „a bennfoglalt társadalmilag szükséges munka és a társadalmi szükséglet kielégítésének mértéke szerint rendezett objektíváció”-nak fog fel. Ezen a gondolati íven jut el a kultúra fogalmáig, amelyet dolgokból (objektívációkból, értékekből) és e dolgokkal összefüggő tevékenységekből (magatartásformákból, viselkedésmintákból) tart levezethetőnek. A kultúra a termelt-elsajátított-felhasznált objektívációk mineműsége szerint oszlik anyagi, szociális (érintkezési) és szellemi ágazatokra. Az anyagi kultúrához a termelés, az érintkezés kultúrájához a társadalom- és közösség-alakító cselekvés, a szellemi kultúrához a művelődés (művelés) és a kommunikáció tartozik tevékenységként.

A kultúra tágabb értelmezése magában foglalja az objektívációk mindhárom fajtájához való viszonyt, a szűkebb értelmezés csupán a szellemi kultúrát. Ennek szinonimájaként használható a művelődés fogalma is, amely ugyanakkor az objektív kultúra-fogalom szubsztantívum párja. „A szubsztantívum oldal voltaképpen két egymást átható tevékenység összessége: a művelés és a művelődés. Az első az objektívációk létrehozására irányul, a másik visszaható

jellegű, vele az ember magát alakítja. A valóságos művelődési tevékenységben a kettő mindig együtt van, ezért — külön kifejezés híján — összefoglaló értelemben is a művelődést használjuk. Az így értelmezett művelődésnek az anyag-forma-tartalom (mineműség-mennyiség-minőség) kapcsolatának megfelelően szintén három aspektusát különböztetjük meg: a művelődési erők állapota (műveltség), a termelő- és társadalmi erők állapotától függ, mint ilyen, nem jeléptményjellegű. A művelődési viszonyokat a termelési és társadalmi viszonyok határozzák meg, tehát feléptmény-jellegűek. Egységük a művelődési folyamatok tartalmi vonatkozása, a közművelődés, amelyet ebben a komplex értelemben egyetemes közművelődésnek nevezhetünk. Az egyetemes közművelődés így egyaránt magában foglalja a kultúra művelését (a hivatásos tudományos és művészi tevékenységet), az oktatást (nevelést) és a szorosabban vett, a mindennapi szóhasználat szerint értett közművelődést.”

Ha nem is törekszik mindenáron egzakt definíciókra, saját gondolatmenetének summa-zataként szükségképpen eljut az önálló fogalomértelmezésekig, s ezzel egyfajta fogódzót nyújt az alap kategóriák mibenlétének körülírásához, megértéséhez, a terminológiai vitákban való tájékozódáshoz.

Figyelemre méltó Vitányi könyve érték-elméleti szempontból is. Az érték filozófiai, szociológiai és közgazdaságtani elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy az értéket létrehozó munka három vonatkozásának — mineműség, mennyiség, minőség — megfelelően három különböző, hierarchikusan elrendezett (tehát szint-mineműségű) érték felel meg: a használati érték, a cseleérték és a minőségi érték. Ez utóbbi ka-

tegoriát a marxi életmű egészéből véli származtatni, s ezzel túllép a használati és cseleérték hagyományos dichotómiáján. Ugyancsak hármasságban tárgyalja az értékek struktúráját, megkülönböztetve a megismerés értékeinek (igazságértékek), a társadalmi magatartás értékeinek (a jó értékeinek) és az esztétikai magatartás értékeinek (szépségértékek) rendszerét. Ezzel mintegy megalapozza az erkölcs- és művészetszociológiai kutatások módszertanát, feladatait is.

Bár Huszár Tibor hat fejezetre tagolta — a Gyorsuló idő sorozatban megjelent — könyvét, valójában két nagyobb témával foglalkozik. Egyrészt a műveltségelmény alakváltozásait, a műveltségi szerkezet módosulásait mutatja be a tömegoktatással, az iskolarendszerrel való összefüggésben, másrészt az értelmiség képzésének, életvitelének főbb jellemzőit, kultúraközvetítő szerepének megvalósulását, lehetőségeit elemzi. Elsősorban ez utóbbi témakörrel kapcsolatos gondolatai kínálnak kiemelésre, minthogy egész eddigi munkássága is az értelmiségi létinód szakértőjévé avatta.

Huszár felfogása szerint „az értelmiséghez sorolandók mindazok, akik hivatásszerűen végzett tevékenységük elemeként új szellemi értéket alkotnak, biztosítják e tudás módszeres alkalmazását, részt vállalnak a kulturális értékek, a köz- és szakismeretek közvetítésében, irányítóként vagy szakértőként részesei a felsőfokú képzettséget igénylő döntés-előkészítő és végrehajtó munkának.” E társadalmi csoport a szocializmusban nem zárt, nem homogén, de a csoportot alkotóknak vannak rokonjegyei. Ezek sorából mindenekelőtt a meghatározott szintű társadalmi besorolást — vagy annak lehetőségeit — biztosító képzettség emelhető ki. Ez indokolja a felsőfokú szakképzésre vonatkozó hangsúlyt Huszár könyvében is. Ő azonban — a technokrata felfogások ellenében — olyan felsőoktatást szorgalmaz, amely nem korlátozódik szakemberképzésre, hanem az értelmiségi szerepkörökre, a szakismeret alkalmazását kiegészítő intellektuális funkciókra is felkészíti a hallgatókat. A szakműveltség és a közismereti műveltség közelítésének igénye a szerző szerint — már a középfokú oktatás szintjén konzekvenciákkal jár: növeli az általánosan képző, az egységes alapműveltséget biztosító intézmények szerepét.

Az értelmiség népművelő, ismeretterjesztő munkássága hazánkban — többek között — a Szabó Ervin-i, a móríci, kodályi hagyományokra épül. A tudás, életforma, magatartás komplexumaként értelmezett kultúra közvetítésének funkciói fejlődésünk jelenlegi szakaszában nem korlátozódhatnak az ismeretek továbbadására, a közművelődési intézmények munkájában való részvételre, hanem a kulturális minták, életminták közvetítését, a véleményirányítás mozzanatát is magukban kell, hogy foglalják. Huszár szerint e mozzanatok — bár nem elhanyagolhatók a termelőmunka szférájában sem — különösen nagy jelentőségűek a lakóhelyi közösségekben. Minden önmaga kultúráját továbbépítő értelmiségi azonban

nemcsak közvetítőként van jelen a politikai, művelődési folyamatokban, hanem befogadóként is.

A társadalom kulturális rétegzettsége statisztikailag igazolható tény, mint ahogyan az is nyilvánvaló, hogy az értelmiség adottságai, „mutatói” a legkedvezőbbek. Ugyanakkor Huszár könyvének epilógusa is megszívlelendő: „A fejlett szocialista kultúra igazi mértékegysége nem a diplomák és végbizonyítványok száma, hanem a minőségi mutatók: a kulturálódás felsővé vált szükséglete, a gondolatébresztő szó terjedését felerősítő közeg: a közműveltség, a nem középiszkolás fokozott gondolkodó emberek sokasága.” S e távlatokat a jelen józan realitásai közepette sem téveszthetjük szem elől.

Hermann István „hármaskönyve” (A polgári dekadencia problémái 1967.; A szocialista kultúra problémái 1970.; A mai kultúra problémái 1974.) jelentékeny hozzájárulásnak bizonyult a marxista kultúraelmélet továbbfejlesztéséhez, sőt — totalitás koncepciója révén — az elméleti tudat más szféráiban is termékenyítő hatásúak gondolatai. Ezúttal — az *Én és a világ* ifjúsági sorozatban megjelent kötetével — elsősorban a fiatalabb nemzedék világméretű formálását kívánta segíteni, filozófiai, szemléleti megalapozást adván az aktuális kérdésekben való eligazodáshoz. Mondandójában a történetiség és a praxis szempontjait, valamint az ember antropológiai-etikai (kulturális!) vonatkozásait egyaránt hangsúlyozó felfogás érvényesül.

Így például a társadalmi fejlődés folyamatosságának és megszakíthatóságának dialektikáját a kultúra kontinuitásának lenini elméletével véli leginkább értelmezhetőnek. Az emberiség küzdelmeinek termékeként felfogott kultúrakoncepció időszerűségét hangsúlyozza: „Lenin nem csupán az ellen tiltakozott, hogy a dogmatizmus a maga módján igyekezett kitalálni valamiféle romantikus színezetű új kultúrát, talán éppen annak érdekében, hogy az alapvető és szükséges kultúrát ne kelljen a dogmatikus állásponton álló embereknek elsajátítaniuk... A lenini gondolat azonban legelőbb ilyen erővel és nyomatékkal irányult ama polgári felfogás ellen, mely azért akar szakítani a múlttal, a történelmileg felhalmozódott örökséggel és a hagyományokkal, hogy megakadályozhassa a tudományos fejlődésből levonható világnézeti következtetéseket, hogy a tudományt az emberek számára valami külső hasznosságként és nem pedig világnézet-alkotó tendenciaként interpretálhassa.”

Mint ahogy Hermann egész könyve egyfajta gondolati reflexiója a felgyorsult és megsokszorozódott válságjelenségnek, természetes, hogy e problémakör a kultúrával összefüggésben is megjelenik kötetében. A huszadik század egyik tendenciózus jelenségének tartja a polgári gondolkodásban időről időre felbukkanó válságtudatot, amely gyakran a kultúrpresszimizmus képmében jelent meg, vagy éppen a kulturális fellendülés hamis pátozát hirdette. Az utóbbi években a modern gazdasági krízis a válságtudat új vonásait is előhívta, de a lényeg nem változott: „a polgári társadal-

mat ebben az esetben is a szocializmus vonzása ellenében igyekeztek felvértezni érvekkel.” Ugyanakkor Hermann arra is rámutat, hogy „a polgári ideológia magabiztossága vesztett erejéből, nem lehet minden meggondolás nélkül alkalmazni a közvetlenül szocializmussal szembe fordított, s ezért napjaink polgári ideológiája éppen az átfogalmazás stádiumában van”. Egyebek mellett e forrongó folyamatról is reálisabb kép alakul ki Hermann István esszéjének nyomán. (Vitányi Iván: *Társadalom, kultúra, szociológia*, Kossuth; Huszár Tibor: „Nem középiszkolás fokon...” *Magvető*; Hermann István: *Válságok és változások*, Kozmosz.)

Csongrády Béla

Munkásfiatalok VI. vers- és prózamondó versenye

Az Üvegipari Művek Salgótarjáni Öblös-üveggyárának Kossuth Művelődési Házában április 16–18. között lezajlott vers- és prózamondó verseny résztvevői egytől egyig munkásfiatalok voltak. Hogy a verseny döntőjében nyújtott teljesítményük alapján sokan igazolva látták a versenykiírás létjogosultságát, annak oka, hogy az ötvenhat döntőbe jutott fiatal sok hasonlóságot mutatott, s ha valaki mindenáron a közös nevezőt kereste, könnyűszerrel találhatott néhány meggyőzőnek tűnő bizonyítékot, melyek alapján bele nyugodhatott a közös címre jogosultságába: „munkásfiatalok”. Ha eltekintettünk volna a versenyzők „termelésben elfoglalt” helyétől, akárha a közös világlátásra, életpéldákra is bizonyítékul szolgálhatott a választott versek viszonylag szűk skálája, a nagyjából behatárolható témakör.

Jó okunk van azonban feltételezni, hogy bár a fentiek valóban beszédes jellemzői voltak a versenynek, csak épp nem arról „beszéltek” amit sokan kihallottak, vagy kihallani szerettek volna belőle. Mi több, a munkásfiatalok VI. országos vers- és prózamondó versenye újabb cáfolata volt annak a téves nézetnek, amely a munkásosztály utánpótlását még mindig uniformizáltnan egységének látja és igyekszik láttatni. Pedig a döntőn bemutatkozott munkásfiatalok — a termelésben elfoglalt közel sem azonos helyükön túl — szélsőséges különbözőséget mutattak. Eltéréseik és rétegzettségük — a termelésben elfoglalt helyüktől sem független — valóságismeretük különbözőségében is rejlik. És ez a versek, illetve prózai művek tolmácsolásában is tükröződött.

Felmerül a kérdés, hogy a versválasztásban az előbbieket ellenére megmutatkozott hasonlóság nem mond-e ellent a látletünknek? A versenykiírás értelmében „a termelésben elfoglalt helyük szerint a munkásosztályhoz tartozó harminc év alatti dolgozó fiatalok” nevezhettek. A jelentkezőknek egy szabadon választott és egy SZOT-díjas költő, illetve író művét kellett megjelölniük a nevezési lapon. A „kötelező” választás önmagában aligha tekinthető valódi kötöttségnek, hiszen napjainkban azok a költők, írók, akiknek tehetségét egy vagy több hivatalos elismerés fémjelzi, kevés kivételtől eltekintve, valamennyien SZOT-díjasok is. A versenykiírás mégis orientált, s bár a SZOT — mint a verseny egyik rendezője — érthető módon állította reflektorfénybe saját díjazottjait, ezzel akaratlanul is szűkítette a kört.

Kétségtelen ugyanis — és ez a „közös jellemző” elvitathatatlan —, hogy a fiataloknak

egy széles rétege igen korán kerül kapcsolatba a termeléssel. Az is tény, hogy irodalmi ismeretük sokuknál megreked az általános, jobb esetben a középiszkolai „célrányos” tananyag szintjén. Így viszont nem csoda, ha a jelenkori (SZOT-díjas) költők versesköteteinek lapozgatása közben a tanultakra „rimező”, azokkal érzelmi, gondolati, tartalmi rokonságot mutató költeményekre, írásokra esik választásuk. (Mellesleg, ha igaz, hogy a történelem tankönyvek rászolgáltak a korszerűsítésre, akkor ez százszorosan igaz az irodalmi szöveggyűjteményekre.)

De maradjunk a versválasztásnál! Amint az várható volt, idén is Garai Gábor, Benjámin László és Juhász Ferenc versei fémjelzték a SZOT-díjasok mezőnyét, illetve Váci Mihály „még nem elég” típusú versei.

A versmondók közötti különbözőség azonban a sok rokonságot mutató költemények interpretálásában is megmutatkozott. Félreértés ne essék, nem az előadás, a „produkció” színvonalára gondolunk. Hiszen természetes, hogy egy versenyen vannak tehetségek és kevésbé tehetséges előadók. Most azonban nem erről van szó, hanem az interpretációnak arról a dimenziójáról, amelyben az illető versmondó valóságismerete tükröződik. Mert igaz ugyan, hogy a munkásfiatalok többsége korán kiszakad az irodalom közelségéből. Igaz, hogy többségük később sem folytató autoididakta módon tanulmányokat, és nem élvezheti az értelmiségi lét — e tekintetben kétségtelen — helyzeti előnyét. Meglehető a termeléssel való korai közvetlen kapcsolatuk velejárójaként figyelemük sokkal inkább az „anyagiak” felé fordul. Am időközben, ha a világra tágabb kitekintést nem is, de üzemükbe, gyárunkba „szűkebb” betekintést mindenképp nyernek, megismerve vagy megsejtve a mikrokozmoszt — a társadalom egészére jellemző — működésének mechanizmusát. Ebbéli ismereteik különböző szintje alapján valljuk, hogy a munkásfiatalok semmiképp sem gyömöszölhetők be egyetlen — mégoly tág — osztályterembe. A valóságismeret azonos szintje, az azonos világnézet — helyesebben világlátás —, esetükben sokkal inkább alkalmas közös nevezőnek, mint „a termelésben elfoglalt hely”. (Igaz, ennek alapján igen nehéz lenne országos versenyt meghirdetni és szervezni, de akár pusztán jelentkezni is a résztvevőknek.)

De vajon a valóságismeret különbözősége tükröződhet-e egy versmondó versenyen? Az igenlő válaszhoz egyetlen dolgot kell feltételeznünk. Hogy tudniillik a versmondók esetét tettek legelőbb feladatuknak: értelmezték a választott verset. Az, hogy ki hogyan értelmezte, már önmagában sokat mond. Am tételezzük fel — volt rá példa —, hogy a versmondó a költeménnyel csupán hangulati azonosulást mutat fel. Ha lehet, akkor ez még érzékletesebb tükre a versmondó személyiségének. Szükséges megjegyezni, hogy a Bánffy György vezette zsűri már az elődöntők során igyekezett „kirostálni” azokat, akik színészi trükkökkel igyekeztek hitelesíteni vállalkozásukat. Ez érthető, hiszen az amatőr versmondóknál a szerepjátszás nem erény. Ellenkezőleg, az amatőr versmondó erénye, egyben szabadsága abban áll, hogy önmagát adja a vershez. Ezt még akkor is megteheti, ha valójában a választott költeménnyel nem tud azonosulni. És mert a munkásfiatalok VI. vers- és prózamondó versenyének döntőjében a legtöbb fiatal „önmagát adta”: a kétely, a hit, a lelkesültség, a bizonytalanság, a naivitás, a lelkesültség, a lehangoltság, a bizalom, a bizalmatlanság, az értelem, a közöny megannyi árnyalata hangzott el a reflektorfényben állók ajkáról. A jelzők korántsem teljes skálája jobban szétszórt a mezőnyt, mint az előadói képességek különbözősége.

A versmondásnak ez a dimenziója persze akkor volt legszembevetőbb, amikor egyszor verset többen tolmácsoltak. Ilyenkor nem csupán a versekről, hanem mindegyik előadóról sokat tudunk meg: egyénenként eltérő világokra derült fény.

Pintér Károly

